

Araştırma Makalesi / Research Article

İlk Yazılı Kaynaklarına Göre Oğuzlar *Teñri* mi Yoksa *Taŋrı* mı Diyordu?*

Erkan Salan**

Öz

Eski Anadolu Türkçesi ile ilgili yayımlarda bir sözcüğün *taŋrı* (/ *taŋgrı*) ve *teñri* (/ *teŋgrı*) şeklinde iki farklı biçimiyle karşılaşılır. Hatta bazen aynı eserde hem *taŋrı* (/ *taŋgrı*) hem de *teñri* (/ *teŋgrı*) biçiminde ikili okumaların yer aldığı görülür. Farklı okuma ve kabuller, karışıklık oluşturmakla birlikte aynı sözcüğün sözü edilen dönemde iki farklı fonetik varyanta sahip olduğunun düşünülmesine imkân vermektedir. Var olan bu görünüm, niçin *taŋrı* ya da niçin *teñri* okunması gerektiği konusunda bir kısım tespit ve değerlendirmelerin yapılmasını gerekli hâle getirmiştir. Aynı tarihî dönemde bir sözcüğün, herhangi bir sebebe bağlanmaksızın iki farklı biçimde okunması dil araştırmaları ve dönemin dil özellikleri bakımından sorun teşkil etmektedir. Eski Anadolu Türkçesinde *teñri* biçiminin mi yoksa *taŋrı* biçiminin mi kullanıldığını tespit etmeyi amaçlayan bu çalışmayla ortaya çıkan sonuç; adı geçen dönemde *teñri* biçiminin bulunmadığı ve Oğuzların, ilk yazılı kaynaklarından itibaren sözcüğü *taŋrı* şeklinde kalın ünlülü olarak telaffuz ettikleri yönündedir.

Anahtar Kelimeler

Oğuzlar, Eski Anadolu Türkçesi, *teñri*, *taŋrı*, yazım, telaffuz.

* Geliş Tarihi: 10 Mayıs 2023 – Kabul Tarihi: 18 Temmuz 2023

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Salan, Erkan. "İlk Yazılı Kaynaklarına Göre Oğuzlar *Teñri* mi Yoksa *Taŋrı* mı Diyordu?" *bilig*, no. 108, 2024, ss. 147-160, <https://doi.org/10.12995/bilig.10806>.

** Doç. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü – Aydın/Türkiye

ORCID: 0000-0002-4052-1121

salanerkana@yahoo.com

Giriş

Sadece yazılı kaynaklarla takip edilebilen Eski Anadolu Türkçesi ile ilgili yayımlarda *tanrı* (*Itanğrı*)¹ ve *tevri* (*Itengri*)² şeklinde farklı okumalarla karşılaşılır. Hatta bazen aynı eserde hem *tanrı* (*Itanğrı*) hem de *tevri* (*Itengri*) biçiminde ikili okumaların yer aldığı görülür.³ Farklı okuma ve kabuller, karışıklık oluşturmakla birlikte aynı sözcüğün belirtilen dönemde *tanrı* ve *tevri* olmak üzere iki farklı fonetik varyanta sahip olduğunun düşünülmesine de imkân vermektedir. Var olan bu görünüm, niçin *tanrı* ya da niçin *tevri* okunması gerektiği konusunda bir kısım tespit ve değerlendirmelerin ortaya konmasını gerekli hâle getirmiştir. Aynı tarihî dönemde bir sözcüğün, herhangi bir sebebe bağlanmaksızın iki farklı biçimde okunması dil araştırma(-cı)ları ve dönemin dil özellikleri bakımından sorun oluşturmaktadır.

Anadolu sahası eserlerine ait yayımlarda *tevri* ve *tanrı* biçimindeki okumalar, tartışmalara konu olmuştur (Tezcan 422; Korkmaz 467-468; Tezcan, *Marzubân-nâme Tercümesi Üzerine II* 147-148). Eski Anadolu Türkçesinde “Allah, Tanrı” anlamını karşılayan Türkçe sözcüğün *tevri* (*Itengri*) mi yoksa *tanrı* (*Itanğrı*) mi okunması gerektiği konusundaki belirsizliğe, ilk defa Tezcan (422) “‘Marzubân-nâme Tercümesi’ Üzerine” başlıklı tanıtma yazısında “*tevri* ‘tanrı’ sözcüğü Eski Osm.da ön sıradan ünlülerle okumayı haklı kıla- cık hiçbir neden yoktur.” ifadesiyle Korkmaz’ın *tevri* şeklindeki okumasının *tanrı* olarak düzeltilmesi gerektiğini herhangi bir kanıt sunmaksızın vurgu- layarak temas etmiştir. Daha sonra belirtilen eleştiri, Korkmaz (467-468) tarafından şu şekilde cevaplandırılmıştır:

Eğer bu yargının kaynağı Tarama Sözlüğü ise (ki öyle olduğu anlaşılıyor), kendi yargısı da TS.’nün bu maddesi de düzeltilmeye muhtaçtır. Çünkü TS. 3735, 3736, 3737’de verilen örneklere dikkat edilecek olursa, *Tanrı* kelimesi imlâları bakımından 1) *Tevri* (تکری), 2) *Tanrı* (تانکری), 3) *Tevrilik* (تکریلق) olmak üzere üç ayrı biçimde yazılmıştır. Buna göre 1) *Tevri* yazılışında olanlar XIII-XVI. yüzyıllara, 2) *Tanrı* yazılışında olanlar ise XVI-XIX. yüzyıllara aittir. 3) XV. yüzyıldan alınmış ilgi çekici bir tek örnekte de *Tevri* yazılışı kalın sıradan *-lık* eki ile genişletilmiştir. Bu durumda o yazılışı da *Tevrilik* diye okuyabiliriz. Ancak, eserin hangi yüzyılda kopya edildiğini de ayrıca araştırmak gerekir. Gerek *Tevri* yazılışı yaygın olan yukarıdaki örnek ve açıklamalar gerek Eski Anadolu Türkçesinin birçok yaz-

ması üzerine yaptığımız incelemeler göstermiştir ki, *Tevri* kelimesi, yazılışı bakımından bölgeden bölgeye eserden esere değişik durumlar göstermekle birlikte, Eski Anadolu Türkçesinde ilk kalınlaşma belirtilerini XV. yüzyılda ortaya koymuştur. XIV. yüzyıl metinlerinde hep incedir. XV. yüzyıl ortalarına kadar uzanan dönemde daha yazı klişeleşmemiş ve imlâ da birçok yerde söylenişle bağlantılı bulunduğu, bu kelimenin XIV. yüzyıl metinlerinde ince olduğunu, XV. yüzyılda yer yer kalınlaşmaya yüz tuttuğunu ve bu kalınlaşmanın ancak XVI. yüzyıldan sonra genelleştiğini söyleyebiliriz. Nitekim Şeyhoğlu'nun *Hurşidnâme*'sinin XV. ve XVI. yüzyıla ait kopyalarının hemen hepsinde de kelime ince sıradan okunacak biçimde yazıldığı hâlde, yalnız Münih nüshasında ara sıra *Tanrı* yazılışına rastlanmaktadır. Kelimenin ses yapısında böyle bir gelişme söz konusu olunca, karışıklığı önlemek için *Tarama Sözlüğü*'nde de bu yazılışlara bağlı okunuş biçimlerinin ayrı maddelere alınması uygun düşerdi. Sonuç olarak diyebiliriz ki, *Marzubân-nâme* bir XIV. yüzyıl metni olduğuna ve üzerinde durulan kelime de eserde düzenli olarak *Tevri* biçiminde yazıldığına göre, okuyuşumuz yerindedir.

Korkmaz'ın cevabına karşılık Tezcan (*Marzubân-nâme Tercümesi Üzerine II* 147-148), sözcüğün Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde neden *tanrı* okunması gerektiği yönündeki iddiasını delillendirmek için yeni bir yazıda üç maddelik gerekçe sunmuştur:

- 1) Eski yazılı metinlerdeki *tanrılık* biçimi. 2) Grek harfleriyle yapılmış çeviriyazılarda *tanrı* sözcüğünün her zaman *Alpha* ile yazılması, hiçbir zaman *Epsilon* ile yazılmaması. 3) Sözcük yalnız Oğuzcada kalın sıradan değildir. Çuvaşça *turã* ve Yakutça *tanjara* biçimleri de **tanrı*'dan gelmektedir.

Sözcük üzerine geçmişte yapılan tartışmalar, devam edegelen *tevri* (*İtenğri*) ve *tanrı* (*İtanğri*) biçimindeki ikili okumalar ve var olan tespite muhtaç kesin durum, konunun ayrıca ve etraflıca ele alınmasını bir gereklilik hâline getirmiştir. Hazırlanan bu çalışma, Eski Anadolu Türkçesinde başka bir ifadeyle Oğuzların ilk yazılı kaynaklarında *tevri* biçiminin mi yoksa *tanrı* biçiminin mi kullanıldığını tespit etmeyi ve var olan karışıklığı veya tutarsızlığı gidermeyi amaçlamaktadır. Oğuzların ilk yazılı kaynaklarında *tevri* biçiminin mi yoksa *tanrı* biçiminin mi kullanıldığı konusundaki görüş ve değerlendirmeye

leri yazım ve sözcüğün alabildiği ek bakımından ortaya koymak, konuyu anlaşılır kılacaktır.

Sözcüğün Yazımı ve Düşündürdükleri

Eski Anadolu Türkçesinde *tanrı* (/tanğrı) sözcüğünün yazımında bir çeşitlilik söz konusudur. Ön ses /t/ ünsüzü sadece *te* ile, /a/ ünlüsü hareke yani *üstün* ile, /ɲ/ ünsüzü *üç noktalı kef*, *nun+kef*, *nun+üç noktalı kef* ve *-sıklıkla-kef* ile yazılırken son ses /ı/ ünlüsü çoğunlukla *esreli ye* ve daha seyrek olmak üzere hareke yani *esre* ile işaretlenmiştir:

tanrı تَنْرِي (Gülşehrî 164b/9) “Tanrı” - *tanrı* تَنْرِي (Gülşehrî 223a/6) “Tanrı” - *tanrı* تَنْرِي (Gülşehrî 187b/16) “Tanrı” - *tanrı* تَنْرِي (Gülşehrî 196a/8) “Tanrı” - *tanğrı* تَنْغْرِي (Gülşehrî 192b/6) “Tanrı” - *tanğrı* تَنْغْرِي (Gülşehrî 193b/4) “Tanrı”

tanğrı تَنْغْرِي (Âşık Paşa 335b/7) “Tanrı” - *tanğrı* تَنْغْرِي (Âşık Paşa 345b/10) “Tanrı” - *tanrı* تَنْرِي (Âşık Paşa 347b/2) “Tanrı” - *tanrı* تَنْرِي (Âşık Paşa 340b/15) “Tanrı”

tanrı تَنْرِي (Birnbaum 115 [4b/10]) “Tanrı” - *tanrı* تَنْرِي (Birnbaum 115 [4b/3]) “Tanrı” - *tanrı* تَنْرِي (Birnbaum 115 [4b/3]) “Tanrı”

tanrı تَنْرِي (Kitâbu Tezkiretü'l-Evliyâ 2b/9) “Tanrı” - *tanrı* تَنْرِي (Kitâbu Tezkiretü'l-Evliyâ 8a/3) “Tanrı” - *tanğrı* تَنْغْرِي (Kitâbu Tezkiretü'l-Evliyâ 10a/3) “Tanrı” - *tanrı* تَنْرِي (Kitâbu Tezkiretü'l-Evliyâ 11a/11) “Tanrı” - *tanrı* تَنْرِي (Kitâbu Tezkiretü'l-Evliyâ 29a/3) “Tanrı” - *tanrı* تَنْرِي (Kitâbu Tezkiretü'l-Evliyâ 166a/3) “Tanrı”

tanğrı تَنْغْرِي⁴ (Sarı 53b/4) “Tanrı” - *tanğrı* تَنْغْرِي (Sarı 54b/10) “Tanrı”

tanğrı تَنْغْرِي (Mirsâdü'l-İbâd 198b/19) “Tanrı” - *tanrınınu* تَنْرِينُ (Mirsâdü'l-İbâd 61b/13) “Tanrı'nın (oğludur)”

tanğrı تَنْغْرِي (Süleymân Çelebi 39/2) “Tanrı” - *tanğrı* تَنْغْرِي (Süleymân Çelebi 25/6) “Tanrı”

tanğrı تَنْغْرِي (Risâletü'l-İslâm 4b/8) “Tanrı” - *tanrı* تَنْرِي (Risâletü'l-İslâm 17a/6) “Tanrı”

Yazım, sözcüğün *tevri* (/tenğri) mi yoksa *tanrı* (/tanğrı) mı olduğu konusunda herhangi bir tespiti imkân vermemektedir. Eski Anadolu Türkçesine

göre bir sözcüğün ön sesinde /t/’yi karşılamak için *te* (ت) harfinin kullanılması, sözcüğün ince (ön) ünlülü olduğu veya kalın (art) ünlülü olmadığı konusunda kesin bir fikir ifade edebilmek için yeterli değildir. Çeşitli örneklerden anlaşılacağı üzere belirtilen dönemde kalın ünlülü olup ön seste hem *te* (ت) hem de *tı* (ط) ile yazılabilen sözcüklere rastlanmaktadır.⁶ Hatta kalın ünlülü olup çoğunlukla *te* ile yazılabilen sözcükler (*tavuk*, *torbal/tobra/tovra*, *toz* ...) de vardır.⁷ Dolayısıyla ön ses /t/’sinin işaretlenmesinde *tenin* kullanılmış olması, sözcüğe ait ünlünün kalınlığını ya da inceliğini belirlemede bir ölçüt değildir.

Eski Anadolu Türkçesinde kalın ünlülü Türkçe sözcüklerin ön sesinde *te* (ت) yerine (/yanında) *tı* (ط) harfinin kullanılması yaygınlık kazanmıştır. Ancak *taşrı* (*taşrı*) sözcüğünün *tı* ile yazıldığı bir örneğe rastlanmamıştır. Bu durumda *tın*ın kullanılmama gerekçesi için iki ihtimalden söz edilebilir: Birincisine göre sözcüğün kutsiyet ifadesi taşımasından dolayı asli yazımını değiştirmeme çabası ön plana çık(arıl)mış olabilir. Fakat bu, oldukça uzak bir ihtimaldir. Zira Eski Anadolu Türkçesine göre *tavuk* “tavuk” ve *torbal/tobra/tovra* “torba” sözcüklerinin yazımında da kalın ünlülü olmalarına rağmen genellikle *tı* harfinin kullanılmadığı görülür. Bununla birlikte Anadolu sahasında *nun+kefli* yazımların yerini çoğunlukla *kefli* yazımlar almıştır. Kabul edilebilir olan diğer ihtimal ise çalışmaya konu olan dönem için kalın ünlülü Türkçe sözcüklerin ön sesindeki *tı* ve *dal* harfinin /t/’den ziyade /d/ sesini karşılamak üzere de kullanılmış olmasıdır (Sarı 41; Akca 22-23; Akar 93-94, 123-124). Bu durumda Oğuz lehçesine göre *taşrı* sözcüğünün ön sesinde /t > d/ değişmesi meydana gelmediği için *tılı* yazıma yer verilmediği düşünülebilir. Dolayısıyla ön seste *tı* harfinin kullanılmaması, sözcükteki ünlülerin ince olmasıyla ilgili değildir.

Taranan eserlerde, *taşrı*’daki /a/ ünlüsü daima hareke yani *üstün* ile işaretlenmiş ve sözcüğün *elifle* yazıldığı bir örneğe rastlanmamıştır.⁸ *taşrı*’ya ait yazımda *elif*’in kullanılmamış olması, *taşrı* veya *taşrı* biçiminin varlığını belirlemede bir kanıt oluşturmaz. Zira Eski Anadolu Türkçesinde, sözcük içindeki /a/ genellikle *üstünlü elif* veya *üstün* ile yazılırken /e/ çoğunlukla *üstün* bazen de *üstünlü elifle* karşılanmıştır (Salan 427, 429).

Sözcüğe ait ünlünün inceliğini ya da kalınlığını belirlemede *nun+kef* veya *kef* etkenlerden biri olarak düşünülebilir fakat bunlar ünlü üzerinde herhangi bir etkiye sahip değildir. Eğer sözü edilen harfler ünlülerde belirleyici bir

etkiye sahip olsaydı, her iki işaret hem kalın hem de ince ünlülü sözcüklerle kullanılamazdı ve bir eserdeki aynı sözcük hem *nun+kef* hem de *kefle* yazılamazdı.⁹ Bu bakımdan belirtilen işaretler, yazımı farklı olsa da aynı sesi yani sadece art damak ı'sini karşılamaya yönelik olduğu için *tenri* ve *tanrı* biçimlerinin tespitinde ve okunmasında bir ölçüt veya gerekçe oluşturmaz.

Özellikle XVI. yüzyıldan itibaren görülen çeviri yazılı metinlerde de sözcük *tanrı* şeklinde kalın ünlülüdür (Kartallıoğlu 273). Çeviri yazılı metinlerdeki bu görünüm, Eski Anadolu Türkçesinde *tanrı* biçiminin varlığı bakımından dikkate değerdir.

Sözcüğün Alabildiği {+lık} Eki

Eski Anadolu Türkçesinde damak uyumu gelişmiş ve sağlam olduğundan bir Türkçe sözcüğün ünlüsüne ait kalınlığı veya inceliği belirlemede en sağlıklı çözüm aldığı eklerle bakmaktır. Bu durumda *tanrı* (*tanğrı*) sözcüğünün aldığı eklerde ünlüyü belirleyici bir işaretin olup olmadığına dikkat etmek gerekir. Çeşitli eserlerde, sözcüğün sadece *kafla* yazılan {+lık} ekini alabildiği görülmektedir yani sözcüğün *kefle* yazılmış {+lik} ekini alabildiği bir örnek yoktur:

tanrılık تَنرِیْکْ (Dîvân-ı Yûnus 149b/4) “Tanrılık”

tanrılık تَنرِیْکْ (Gülşehrî 164b/11) “Tanrılık”

tanrılık تَنرِیْکْ (K. Yavuz 824 [206b/2]) “Tanrılık”

tanğrılık تَنرِیْکْ (Âşık Paşa 329a/8) “Tanrılık” - *tanrılık* تَنرِیْکْ (Âşık Paşa 329a/10) “Tanrılık”

tanrılık تَنرِیْکْ (Birnbaum 115 [4b/9]) “Tanrılık” - *tanrılık* تَنرِیْکْ (Birnbaum 115 [4b/6]) “Tanrılık”

tanrılığın تَنرِیْکْ (Kitâbu Tezkiretü'l-Evliyâ 140a/9) “Tanrılığın (hakkı)”

tanğrılık تَنرِیْکْ (Mirsâdü'l-İbâd 198b/15) “Tanrılık”

tanğrılığı تَنرِیْکْ (Doğan 7b/10) “Tanrılığı”

tanrılığın تَنرِیْکْ (Sarı 83a/10) “Tanrılığın (hakkı)”

tanrılık تَنرِیْکْ (Risâletü'l-İslâm 87a/13) “Tanrılık” - *tanrılık* تَنرِیْکْ (Risâletü'l-İslâm 88b/12) “Tanrılık”

tanğrılık تَنرِیْکْ (Süleymân Çelebi 13/3) “Tanrılık”

Verilen örneklerde *tanrı*'daki art damak ɳ'sinin *kefle* veya *nun+kefle* gösterilmiş olması, gelen ekin kalın ünlülü olduğu gerçeğini değiştirmemiştir. *Kafla* yazılan {+lık} eki, Eski Anadolu Türkçesinde *tenri* (*İtenġri*) biçiminden ziyade *tanrı* (*İtanġri*) biçiminin kullanıldığına işaret eder.

Harezmi Türkçesi eserlerinden *Mukaddimetü'l-Edeb*'in 1257 tarihli Yozgat nüshasında (Togan 84), *İtanġri* sözcüğüne *kafla* yazılan {+ka} ve {+lık} ekleri getirilmiştir.¹⁰ Yine 1303'te istinsah edilmiş Memlûk Türkçesine ait *Behçetü'l-Hadaik* nüshasında, Harezmi Türkçesi eserlerine göre Oğuz lehçesi özelliklerinin daha baskın olduğu görülür. Burada da sözcük daima *kafla* yazılan {+lık} ekini almıştır (Canpolat 621). Bu durum, Oğuz lehçesinin en eski yazılı kaynaklarından itibaren sözcüğün *tenri* (*İtenġri*) biçiminde kullanımının olmadığına dair başka bir kanıt olarak değerlendirilebilir.

Tanrı Sözcüğünün Kökeni

Eski Türkçedeki *tenri*¹¹, muhtemelen *ten-* “yükselmek, havalanmak” fiiline getirilen ettirgenlik ekiyle türetilmiş **tenür-* şeklinin {-i} fiilden isim yapım ekiyle isim hâline gelmesi ve orta hece ünlüsünün düşmesi sonucu ortaya çıkmıştır¹² (Ağca 213). Sözcükteki anlam gelişmesinin ise “yükselti” > “gök, sema” > “büyük, yüce, ulu” > “yaratan” (Ağca 213) şeklinde olduğu düşünülebilir. *tanrı* (*İtanġri*) biçimi ise belki de bilinen yazılı kaynaklar öncesi dönemde en eski Oğuz lehçesine özgü olmak üzere *tenri* sözcüğünden ünlü kalınlaşmasıyla gelişmiş olmalıdır.¹³ Dolayısıyla sözcüğün eski Oğuz lehçesinde *tanrı* şeklinde kullanılmasını, lehçeye ait söyleyiş özelliği olarak değerlendirmek mümkündür. Buna karşılık eldeki veriler, şu an için *tanrı* biçiminin kesin olarak nasıl ortaya çıktığını tespiti imkân vermemektedir.

Sonuç

Oğuz lehçesine özgü ilk yazılı kaynakların ortaya çıktığı Eski Anadolu Türkçesinde *tenri* (*İtenġri*) biçimi yoktur, *tanrı* (*İtanġri*) vardır. Yani sözcüğün sadece kalın ünlülü biçimi kullanılmıştır. Belirtilen dönemde sadece *kafla* yazılan {+lık} ekini alabilmesi, *tanrı* biçiminin varlığının temel göstergesidir. Bugünkü Türkiye Türkçesinde *tanrı*'nın korunmuş olması da ifade edilen düşünceyi destekler. Dolayısıyla Oğuzlar, ilk yazılı kaynaklarını ortaya koydukları dönemden bu yana sözcüğü *tanrı* biçiminde kalın ünlülü olarak telaffuz ediyorlardı.

Yazıma bakarak sözcüğün *tevri* mi yoksa *tavri* mi olduğunu iddia etmek mümkün değildir. Zira ünsüzlerin ve ünlülerin yazımı, sözcükteki ünlülerin kalın (art) veya ince (ön) olmak üzere özelliklerini belirlemede bir ölçüt olarak kabul edilemez. Ancak XVI. yüzyıldan itibaren yazılmaya başlanan çeviri yazılı veya Latin harfli metinlerdeki *tavri* yazılışı, Eski Anadolu Türkçesinde *tavri* biçiminin varlığını destekler.

Önceki dönemlerden hareketle Eski Anadolu Türkçesine ait eserlerde, -ak-sini düşündürecek bir yazım özelliği olmadığı sürece- *tevri* (*İtenğri*) şeklindeki okumalara yer verilmemelidir. Zira bu okumalar, ilk yazılı kaynakların ortaya konduğu dönemin veya bu döneme ait Oğuz lehçesinin özelliklerini yansıtmaktan uzaktır.

Çıkar Çatışması Beyanı

Çalışma kapsamında herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Açıklamalar

- 1 Karahan 415; Argunşah 23, 59, 61 ...; Canpolat ve Önler 185; Köktekin 482; Turan 182; Akar 94-95. Yapılan bilimsel yayımlarda *tavri* (*İtanğri*) biçimindeki okumaların, *tevri* (*İtenğri*) şeklindeki okuma tercihlerine göre çok daha yaygın olduğunu belirtmek gerekir.
- 2 Mansuroğlu 14, 31, 81 ...; Hacıeminoğlu 100; Ergin 538, 539; Akkuş, *Kemal Ümmî Divânı* 682; Akca 20; Ersoy ve Ay 223; Güneş 677.
- 3 Yüksel vd. 366-367; O. Yavuz 347, 385, 387; Sevinçli 157, 165; Cin 681, 685; Uysal 163, 274.
- 4 Yazmadaki bütün örneklerde sözcük *nun+üç noktalı kefle* ile yazılmıştır. *İtanğri* sözcüğü dışındaki diğer örneklerde ise art damak *ri*si *kefle* veya çoğunlukla *üç noktalı kefle* işaretlenmiştir. Bu bakımdan nüshadaki *İtanğri* yazımını, kalıplaşmış imlanın bir yansıması olarak değerlendirmek mümkündür.
- 5 Örneğin alındığı nüshada sözcüğün *kefle* yazımı yoktur.
- 6 *İtoprak* طَپْرَاقْ (Doğan 90b/12) “toprak” - *İtoprak* طَپْرَاقْ (Doğan 90b/13) “toprak” - *İtoprağın* طَپْرَاقْ (Taş 1 [1b/2]) “toprağını”; *İtuz* تُوْز (Erdağı Doğuer 543 [41a/4]) “tuz” - *İtuz* طُوْز (Erdağı Doğuer 528 [48b/7]) “tuz”.
- 7 *İtavuk* تَوُكْ (Sarı 78b/1) “tavuk” - *İtavuk* تَوُكْ (Mordtmann 225/5) “tavuk” - *İtavuk* تَوُكْ (Akkuş 7b/11 [Tıpkıbasım]) “tavuk” - *İtavuk* تَوُكْ (Şerefeddin Sabuncuoğlu 48b/5) “tavuk” - *İtavuk* طَاوُكْ (Bayat 595 [118b/10]) “tavuk” - *İtavuk* تَاوُكْ (Özçelik 22 [6a/11]) “tavuk”; *İtoz* تُوْز (Mordtmann 193/6) “toz” - *İtoz* تُوْز (Özçelik 120 [30b/1]) “toz” - *İtoz* طُوْز (Dîvân-ı Yûnus 142b/9) “toz” - *İtoz* تُوْز (Ahmedî 107a/5)

- “toz” - *toz* تُوْز (Gülşehrî 174b/16) “toz” - *doz* دُوْز (Âşık Paşa 334b/3) “toz” - *tozını* تُوْزِين (Süleymân Çelebi 38/8) “tozunu”; *torba* تُوْرْبَا (Özçelik 568 [142b/5]) “torba” - *tobra* تُوْرْبَا (Kul Mesûd 78b/2) “torba”, *tovrayı* تُوْرْبَايَ (Kitâbu Tezkiretü'l-Evliyâ 183b/12) “torbayı”.
- 8 *Tarama Sözlüğü*'nde, XVI. yüzyılın ilk yarısında yazılmış olan *Şâmilü'l-Luga* isimli Farsça-Türkçe sözlükten tanıklanan bir örnekte sözcüğün *tañrı* (تَاكْرِي) biçiminde *elifle* yazıldığı gösterilmiştir (Türk Dil Kurumu 3736). Fakat sözü edilen sözlükten tanıklanan örnek, yazmada *tanğrı* تَاَنْكْرِي (Hasan bin Hüseyin Karahisarî 53a/1) biçiminde *elifsiz* yazılmıştır. Bu durumda, Eski Anadolu Türkçesinde *tañrı* sözcüğünün *elifle* yazımı henüz tespit edilmemiştir ve *Tarama Sözlüğü*'ndeki ilgili örneğin eski harfli biçimi düzeltilmelidir.
- 9 *benğzer* بَنْغَزَر (Doğan 3b/1) “benzer” - *benzer* بَنْزَر (Doğan 4b/15) “benzer” - *benzer* بَنْزَر (Doğan 17b/13) “benzer” - *benğzer* بَنْغَزَر (Doğan 17b/14) “benzer”; *şongra* سَوْنْغْرَا (Taş 1 [1b/14]) “sonra (çekim edatı) - *şonra* سَوْنْغْرَا (Taş 13 [7b/3]) “sonra (çekim edatı); *bing* بِنْغ (Taş 8 [5a/13]) “bin (sayı)” - *bin* بِنْك (Taş 41 [21b/6]) “bin (sayı)”.
- 10 *tanğrıka* تَاَنْكْرِيْكَآ (82b/5) “Tanrı'ya”, *tanğrılık* تَاَنْكْرِيْلِيْكَ (246a/4) “Tanrılık”.
- 11 Bir kısım araştırmacılar, *tevri* ile Sümercedeki *dingir* “Tanrı” sözcüğünün aynı kökten geldiğini düşünmektedir (Hatiboğlu 574-575; Tuna 21). Buna karşılık sözcüğün Çince kaynaklı olduğu da düşünülmüş fakat bu görüşün doğru olmadığı ortaya konmuştur (İnayet 198).
- 12 Tekin, *tevri*'nin Eski Türkçe *tägrä* “çepeçevre”, *täğirmän* “değirmen” sözcüklerinin kökeninde yer alan **tägir*- “döndürmek, çevirmek, kuşatmak” eyleminin daha eski bir biçimi olan **tänir*-den -i ekiyle türetilmiş bir ad olabileceği kanaatindedir (11).
- 13 Ünlü kalınlaşması, genel olarak araştırmacılarca iki nedene bağlanmaktadır. Bunlardan ilki, kalınlaşmanın Arapça *ta'älä* sözcüğüyle birlikte kullanılmasından dolayı meydana geldiği düşüncesidir (Eraslan 198; Tekin 11). Ancak böyle bir etki söz konusu olsaydı sözcüğün, *ta'älä* ile kullanımlarının olduğu Çağatay sahasında da *tenğri* / *tingri* yerine (İyanında) *tanğrı* / *tingri* olması gerekirdi. Bununla birlikte Türkçenin uzak lehçeleri olan Çuvaş ve Yakut Türkçesinde sözcüğün kalın sıradan olması da (Tezcan, *Marzubân-nâme Tercümesi Üzerine II* 148; Tekin 11) *ta'älä* etkisini desteklememektedir. İkinci neden ise kalınlaşmanın *tevri* sözcüğündeki art damak ŋ'sinin etkisiyle meydana geldiği görüşüdür (Hatiboğlu 574). Ancak ünlü kalınlaşmasının; iç seste art damak ŋ'sinin bulunduğu *beliñle*- “korku ile birden sıçramak”, *deñiz* “deniz”, *eñek* “çene, çene kemiği”, *geñez* “kolay”, *göñlek* “gömlek”, *göñül* “gönül”, *siñek* “sivrisinek”, *siñir* “sinir”, *siñü* “mızrak”, *siñük* “kemik” ... gibi pek çok ince sıradan sözcükte meydana gelmemiş olması belirtilen görüşü tartışmalı hâle getirir.

Kaynaklar

- Ağca, Ferruh. "Eski Türkçe *kök tejri* ve *kök kalık* İkillemeleri Üzerine." *Türkbilg*, no. 30, 2015, ss. 201-221.
- Ahmedî. *Cemşid ü Hurşid*. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, No. 921 vr. 76b-116a.
- Akar, Ali. *Oğuzların Dili - Eski Anadolu Türkçesine Giriş*. Ötügen Neşriyat, 2018.
- Akca, Hakan. "Eski Anadolu Türkçesinde Kelime Başı T- / D- Meselesi." *Türkbilg*, no. 34, 2017, ss. 7-24.
- Akkuş, Muzaffer. *Kitab-ı Gunya*. TDK Yayınları, 1995.
- Akkuş, Muzaffer. *Kemal Ümmî Divânı (İnceleme-Metin-İndeks-Tıpkıbasım)*. Niğde Belediyesi Yayını, 2007.
- Argunşah, Mustafa. *Kırdeci Ali Kesikbaş Destanı*. T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002.
- Âşık Paşa. *Garib-nâme*. Millî Kütüphane, Ankara Adnan Ötügen İl Halk Kütüphanesi, No. 06 Hk 320/1.
- Bayat, Ali Haydar. *Abdülvehhâb bin Yûsuf ibn-i Ahmed el-Mârdânî Kitâbu'l-Müntehab fi't-Tıb (823 / 1420) İnceleme - Metin - Dizin - Sadeleştirme - Tıpkıbasım*. Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği Yayınları, 2005.
- Birnbaum, Eleazar. *The Book of Advice by King Kay Kâus ibni Iskander The Earliest Old Ottoman Turkish Version of His Kâbüsnâme*. ed. Şinasi Tekin, Gönül Alpay Tekin, Harvard University, 1981.
- Canpolat, Mustafa. *Behcetül-Hadâik fi Mev'izati'l-Halâik*. TDK Yayınları, 2018.
- Canpolat, Mustafa, ve Zafer Önler. *İshâk bin Murâd Edviye-i Müfred*. TDK Yayınları, 2007.
- Cin, Ali. *Mesud bin Ahmed Sübeyl ü Nev-bahâr (Kenzü'l-Bedâyi') İnceleme - Metin - Dizin*. Eğitim Yayınevi, 2012.
- Divân-ı Yunus*. [Karaman Nüshası], Millî Kütüphane, No. A-4764.
- Doğan, Enfel. *Şeyhoğlu Sadru'd-dîn Mustafâ Kâbüs-nâme (Giriş-Notlar-Metin-Sözlük/Dizin-Tıpkıbasım)*. TDK Yayınları, 2016.
- Eraslan, Kemal. "Manzum Oğuzname." *Türkiyat Mecmuası*, vol. 18, 1976, ss. 169-244.
- Erdağı Doğuçer, Binnur. *Hekim Bereket Hülâsa Metin-Sözlük*. Ürün Yayınları, 2016.
- Ergin, Muharrem. *Kadı Burhaneddin Divanı*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1980.
- Ersoy, Ersen, ve Ümran Ay. *Hoca Dehbânî Divanı*. TÜBA Yayınları, 2017.
- Gülşehrî. *Mantıku't-Tayr*. Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, No. 2557.
- Güneş, İsmail. *Abdullah-ı İlahî Manzum Usûl-i Vusûl-i İlahiyye İnceleme - Metin - Dizin*. Sonçağ Akademi, 2022.

- Haceminoğlu, M. Necmettin. “Sa‘lebî’nin Kıyasu’l-Enbiya’sının Tercümesi Üzerinde Bir Gramer Denemesi.” *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, vol. 13, 1965, ss. 99-122.
- Hasan bin Hüseyin Karahisarî. *Şâmilü’l-Luga*. Millî Kütüphane, Afyon Gedik Ahmet Paşa İl Halk Kütüphanesi, No. 03 Gedik 17524/2.
- Hatiboğlu, Vecihe. “Tarihin Karanlık Dönemleri ve İlk Kültür Sözcükleri.” *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, vol. XXXIV, no. 302, 1976, ss. 574-578.
- İnayet, Alimcan. “Türkçede Çince Kaynaklı Gösterilen Bazı Kelimeler Üzerine.” *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, no. 7, 1999, ss. 193-204.
- Karahan, Leylâ. *Erzurumlu Darîr Kıssa-i Yûsuf*. TDK Yayınları, 1992.
- Kartallıoğlu, Yavuz. *Stambol’dan İstanbul’a: Osmanlı Türkçesi Telaffuz Kayıtları (1533-1921 Arası Latin Harfli Metinlerin Verilerine Göre)*. TDK Yayınları, 2022.
- Kitâbu Tezkiretü’l-Evliyâ*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Koşuşlar, No. 1004.
- Korkmaz, Zeynep. “Bir Tanıtma Yazısı Üzerine.” *Türkoloji Dergisi*, vol. 8, no. 1, 1979, ss. 459-478.
- Köktekin, Kâzım. *Yûsuf-ı Meddâh Varka ve Gülşah*. TDK Yayınları, 2007.
- Kul Mesûd. *Kelile ve Dimne*. Süleymaniye Kütüphanesi, Lâleli, No. 1897.
- Mansuroğlu, Mecdut. *Sultan Veled’in Türkçe Manzumeleri*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1958.
- Mirsâdü’l-İbâd*. Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, No. 2235.
- Mordtmann, J. H. *Suheil und Nevbehâr*. Orient - Buchhandlung Heinz Lafaire, 1925.
- Mukaddimetü’l-Edeb*. Süleymaniye Kütüphanesi, Yozgat, No. 00396.
- Özçelik, Sadettin. *Dede Korkut -Dresden Nüshası- Metin, Dizin II. Cilt*. TDK Yayınları, 2016.
- Risâletü’l-İslâm*. Koç Üniversitesi El Yazmaları Koleksiyonu, No. 367.
- Salan, Erkan. “Eski Anadolu Türkçesi Ses Bilgisi.” *Tarihî Türk Lehçelerinin Ses Bilgisi*, ed. Ümit Hunutlu, Gül Yılmaz Çal ve Serap Ekşioğlu, Akçağ Yayınları, 2023, ss. 423-495.
- Sarı, Mustafa. *Erzurumlu Darir Yüz Hadis Yüz Hikâye Türk Dilinde Art Zamanlı Değişmeler*. TDK Yayınları, 2016.
- Sevinçli, Veysi. *Hatiboğlu Letâyifnâme (İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım)*. Töre Yayın Grubu, 2007.
- Süleymân Çelebi. *Vesîletü’n-Necât*. University of Michigan, Special Collections Research Center, Isl. Ms. 412.
- Şerefeddin Sabuncuoğlu. *Cerrâbiyye-i İlhaniyye*. Bibliothèque Nationale de France, Supplément Turc 693.

- Taş, İbrahim. *Şeyyâd Hamza Yûsuf ve Zelihâ* [Gramer-Metin-Çeviri-Notlar-Sözlük-Dizin-Tıpkıbası]. TDK Yayınları, 2019.
- Tekin, Talat. *Hunların Dili*. Doruk Yayınları, 1993.
- Tezcan, Semih. “Marzubân-nâme Tercümesi” Üzerine.” *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, vol. 25, 1977, ss. 413-431.
- Tezcan, Semih. “Marzubân-nâme Tercümesi” Üzerine II Suyun Dibindeki Deveci.” *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C XLI, no. 342, 1980, ss. 146-150.
- Togan, Zeki Velidî. “Zimahşeri’nin Doğu Türkçesi ile ‘Muḳaddimetü’l-Edeb’i.” *Türkiyat Mecmuası*, vol. 14, 1965, ss. 81-92.
- Tuna, Osman Nedim. *Sümer ve Türk Dillerininin Târihi İlgisi ile Türk Dili’nin Yaşı Meselesi*. TDK Yayınları, 1997.
- Turan, Fikret. *Bahşâyîş bin Çalıça - Bahşâyîş Lügati*. TDK Yayınları, 2017.
- Türk Dil Kurumu. *Tarama Sözlüğü V O-T*. TDK Yayınları, 2009.
- Uysal, İdris Nebi. *Yunus Emre Divanı (Karaman Nüshası)*. Kesit Yayınları, 2014.
- Yavuz, Kemal. *Âşık Paşa Garib-nâme I/2*. TDK Yayınları, 2000.
- Yavuz, Orhan. *Anadolu Türkçesiyle Yapılan En Eski Tezkiretü’l-Evliyâ Tercümesi ve Dil Özellikleri [İnceleme-Gramer-Metin]*. Tablet Kitabevi, 2006.
- Yüksel, Hasan, H. İbrahim Delice, ve İ. Hakkı Aksoyak. *Eski Anadolu Türkçesine İlişkin Bir Metin: İslâmî’nin Mesnevisi*. Dilek Matbaacılık, 1996.

According to Their First Written Sources, Did Oghuzs Say *Teḡri* or *Taḡri*?*

Erkan Salan**

Abstract

In publications about Old Anatolian Turkish, two different forms of a word are encountered: *taḡri* (*Itaḡri*) and *teḡri* (*Iteḡri*). In fact, it is sometimes seen that the same work includes binary readings in the form of both *taḡri* (*Itaḡri*) and *teḡri* (*Iteḡri*). While different readings and acceptances create inconsistency, it allows to think that the same word had two different phonetic variants in the mentioned period. This existing view has necessitated some determinations and evaluations about why it should be read as *taḡri* or *teḡri*. Reading a word in two different ways in the same historical period without any reason creates a problem in terms of language studies and language characteristics of the period. With this study, which aims to determine whether the *teḡri* form or the *taḡri* form was used in Old Anatolian Turkish; It has been concluded that the *teḡri* form did not exist in the mentioned period and that the Oghuzs pronounced the word as *taḡri* with a back vowel since their first written sources.

Keywords

Oghuzs, Old Anatolian Turkish, *teḡri*, *taḡri*, spelling, pronunciation.

* Date of Arrival: 10 May 2023 – Date of Acceptance: 18 July 2023

You can refer to this article as follows:

Salan, Erkan. "İlk Yazılı Kaynaklarına Göre Oğuzlar *Teḡri* mi Yoksa *Taḡri* mı Diyordu?" *bilig*, no. 108, 2024, pp. 147-160, <https://doi.org/10.12995/bilig.10806>.

** Assoc. Prof. Dr., Aydın Adnan Menderes University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Turkish Language and Literature – Aydın/Türkiye
ORCID: 0000-0002-4052-1121
salanerkan@yahoo.com

Первые письменные источники огузов: «тенгри» или «тангры»?*

Эркан Салан**

Аннотация

В публикациях о староанатолийском тюркском языке встречаются две разные формы слова: *taŋrı* (/taŋrı) и *teŋrı* (/teŋrı). Фактически, иногда можно увидеть, что одна и та же работа включает двоичные прочтения как в форме тангры (/taŋrı), так и тенгри (/teŋrı). Хотя разные прочтения и восприятия создают противоречия, это позволяет думать, что одно и то же слово имело два разных фонетических варианта в указанный период. Эта существующая точка зрения потребовала некоторых определений и оценок относительно того, почему его следует читать как тангры или почему следует читать тенгри. Чтение слова двумя разными способами в один и тот же исторический период без какой-либо причины создает проблему с точки зрения изучения языка и языковых особенностей того периода. Результат этого исследования, целью которого является определить, используется ли в староанатолийском тюркском языке форма тенгри или форма тангры; что в вышеупомянутый период не было формы тенгри, и огузы произносили это слово как тангры с гласной заднего ряда со времен своих первых письменных источников.

Ключевые слова

Огузы, староанатолийский тюркский язык, *teŋrı*, *taŋrı*, написание, произношение.

* Поступило в редакцию: 10 мая 2023 г.– Принято в номер: 18 июля 2023 г.

Ссылка на статью:

Salan, Erkan. "İlk Yazılı Kaynaklarına Göre Oğuzlar *Teŋrı* mi Yoksa *Taŋrı* mı Diyordu?" *bilig*, no. 108, 2024, pp. 147-160, <https://doi.org/10.12995/bilig.10806>.

** Доц., д-р, Университет Аднана Мендереса, Айдын, факультет гуманитарных и социальных наук, кафедра турецкого языка и литературы – Айдын/Türkiye

ORCID: 0000-0002-4052-1121

salanerkan@yahoo.com